

І РОЗДІЛ
ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА,
АРХЕОЛОГІЯ, КРАЄЗНАВСТВО ТА ЕТНОГРАФІЯ

В. Ю. МУРЗІН, В. Г. ШЛАЙФЕР

АМАЗОНКИ

Більшість людей вважає, що військова звитяга та майстерне володіння зброєю притаманне лише чоловікам. Але це не зовсім так – згадаємо хоча б грецькі міфи про войовничих жінок-амазонок. Існує цілий цикл розповідей про боротьбу греків з цими настирливими жінками, так звана «Амазономахія». Сцени бою греків з амазонками прикрашають розписні грецькі сосуди та фризи храмів (Рис. 1, 2).

Проте навіть героїв, що тим чи іншим чином відзначилися у бойовому суперництві з амазонками, чекала, згідно давньогрецьким міфам, нелегка доля. Так Геракл, який вбив царицю Іполиту і заволодів її чарівним поясом, скінчив життя у страшних муках; Тезей, котрий силою узяв у наложниці сестру Іполіти Антиопу, був позбавлений царства і загинув; Ахілл, що врешті-решт вбив царицю Пентесілею і закохався, по тому, в її бездоганне, але вже бездиханне тіло, нібито був уражений самим Аполлоном в своє єдине незахищене місце – праву п'ятку.

Ми вважаємо, що ці міфи, як і міф про знаменитого Кентавра – напівлюдини, напівконя, пов'язані своїми витокami з територією степової частини Північного Причорномор'я.

Адже під час Великої грецької колонізації у VII ст. до н. е. елліни почали активно освоювати північне узбережжя Чорного моря. Тут вони познайомилися з номадами, що кочували степами Східної Європи. Дійсно, кочовик і його кінь становили нібито єдине ціле, що й породило легенду про Кентавра. За тисячі кілометрів від Греції – у стародавньому Китаї, на північних кордонах якого мешкали кочові племена, також складаються казки про богатирів з людськими тулубами та кінськими ногами, які покриті смухом... Вони шмагали самі себе ногайками по ногах і гасали по степу швидше за вітер з вигуками «га-га-га», немов дикі гуси в осінньому небі [1].

Ще цікавішим є сюжет про давніх амазонок. Згідно зі стійкою античною традицією, саме скіфи і амазонки були причетні до складання савроматів як історичного народу, що мешкав східніше від скіфів – за р. Танаїс (сучасний Дон).

Згідно Геродотової розповіді [IV, 110-117] про походження савроматів та їхні звичаї, елліни нанесли поразку амазонкам у битві поблизу р. Термадонт, що знаходилася у Малій Азії, і захопили у полон певну кількість амазонок, яких відправили на трьох суднах до Греції.

Але у відкритому морі амазонки знищили грецьких мореплавців. Оскільки вони не вмiли керувати кораблями, то віддалися на волю хвиль, які врешті-решт прибили судна до північного узбережжя Азовського моря. Опинившись на суші, вони почали грабувати скіфські кочовища. Коли скіфи виявили, що їх ворогами є войовничі дівчата, то вирішили – від шлюбів скіфських юнаків та амазонок можуть народитися видатні воїни.

Поступово табір скіфських юнаків та табір амазонок зближалися, що завершилося цілком природним наслідком, тобто шлюбами скіфів та амазонок. Але амазонки відмовилися жити у Скіфії і умовили своїх чоловіків відкочувати за Танаїс. Це, й за Геродотом, і поклато початок складанню савроматського народу. За Геродотом, савроматські жінки їздили верхи і виходили на війну разом з чоловіками. До того ж, савроматська дівчина не мала права одружитися, поки не вб'є одного ворога.

Щоправда Гіппократ [О воздухе, водах и местностях, 24] збільшує цей шлюбний «ценз» до трьох ворогів.

Тривалий час вважалося, що войовничість савроматських жінок пояснюється пережитками матриархату [2].

Але згодом з'ясувалося, що на території Великого пояса Євразійських степів, котрий простягнувся від західної частини сучасної Монголії до Дунаю, на теренах якого мешкали споріднені племена іранських кочовиків, кількість жіночих поховань зі зброєю приблизно однакова – від 20% до 30%. Наприклад, у скіфів вони становили 29% [3].

Досить повне зведення поховань скіфських жінок у супроводі зброї нещодавно було наведено О. Є. Фіалко [4]. За її спостереженнями, їхній вік коливається від 16 до 60 років, проте половина їх – молоді жінки у віці 25-35 років.

С. В. Махортих, який піддав аналізу склад озброєння скіфських «амазонок» [5], виокремив чотири групи скіфських жіночих поховань зі зброєю – від поховань з одним типом озброєння (головним чином, вістрями стріл) до поховань з чотирма видами озброєння, включно із захисним обладунком. Останні С. В. Махортих вважає похованнями своєрідних військових ватажків амазонок.

Певне уявлення про соціальний стан таких ватажків дає поховання з кургану №5 біля с. Зелене, що на Херсонщині [6]. Тут у могилу молодої дівчини були покладені спис і дротик, а також повний комплект захисного обладунку, подібний якому не часто зустрічається в могилах скіфських чоловіків-воїнів. Крім того, поховання войовничою дівчини супроводжувалося похованнями двох дівчаток у окремих могилах, де були знайдені поодинокі вістря стріл.

Поступово стало зрозумілим, що володіння зброєю жінками кочовиків не було обумовлене пережитками матриархату, а було наслідком кочового способу життя. Адже для кочовика займатися ремеслами чи то землеробством, було, згідно його менталітету, неможливою справою. Справою кожного чоловіка був випас худоби та війна. І тоді, коли чоловіки відправлялися у далекі грабіжницькі походи, захист основного багатства – скота, від хижих звірів та не менш хижих сусідів, а також забезпечення безпеки родини, брали на себе жінки.

Найчастіше у жіночих похованнях зустрічаються бронзові наконечники стріл. Але так званий «скіфський» лук, поширений по усій південній Євразії, був досить грізною зброєю.

Він був, у переважній більшості, луком складного типу, тобто виготовлявся з кількох шарів дерева різних порід, з'єднаних поміж собою клеєм або за рахунок обмотки сухожиллями. Лук мав сігмоподібну форму з прямим брусом посередині, за який воїн тримав лук і куди накладалася стріла. Довжина скіфського лука становила, у середньому, до 60 см, інколи трохи більше. Оскільки справжніх скіфських луків майже не збереглося, то їх довжину можна вирахувати за зображенням скіфських лучників на предметах торевтики. Б. М. Граков зазначив, що скіфські луки коливалися від 1/5 до 1/2 людського зросту [7]. Часто на кінцях лука, а також посередині, були закріплені кістяні або рогові накладки. Це зменшувало робочу, гнучку частину лука, що додавало йому більшої потужності, яка дозволяла посилати стрілу, як зазначають античні писемні джерела, на відстань понад 500 м. За звичай лук носився із знятої з одного боку тятивою, щоб зберегти його пружність, а тятива натягувалася лише при необхідності. Скіфи робили це, поклавши лук під праве коліно (Рис. 3). На жаль, в пам'ятках археології скіфські луки збереглися лише в поодиноких випадках. С.В.Черненко схильний пояснювати це тим, що лук, як основна зброя степовика, передавався у спадок сину або донці померлого воїна [8, С. 17].

Пізніше на зміну луку скіфського типу прийшли так звані гунські луки, що, за технологією виготовлення, були схожими зі скіфським луком, але були значно більшими. Їх довжина сягала 1,5 м. Відповідно, вони були й більш потужними, ніж скіфські луки. Поява гунського лука пояснюється віковим змаганням поміж наступальною та захисною зброєю.

Але подекуди у скіфських жіночих похованнях виявлені не тільки наконечники стріл. За даними С.В.Махортих [5, С. 43] у деяких похованнях скіф'янок крім наконечників стріл були знайдені наконечники списів або дротиків, в двох – мечі.

Ще один був знайдений також у похованні 2 кургану №30 Єлізаветівського могильника, у котрому жінку супроводжували наконечники стріл, два наконечника списів і меч [9, С. 60].

При пострілі для натягування лука було необхідно зусилля у 40 – 60 кг. Якщо вправний лучник випускав за хвилину 10 – 12 стріл, можна уявити собі, яку фізичну підготовку мали степові амазонки (Рис.4).

Але у IV ст. до н. е. у Північному Приураллі та навколишніх регіонах складаються нові потужні об'єднання іраномовних кочовиків, що поступово почали рухатися на захід. Особливо цей процес стає відчутним у III – I ст. до н. е. [10, С. 116-118]. Зі сходу накочуються послідовні хвилі кочовиків, що накладаючись, одна на одну, та змішуючись з Геродотовими савроматами, утворюють нові орди, які стародавні автори об'єднують загальним ім'ям «сармати». Подолавши опір послабленої Скіфії, сармати оволоділи її степами та вийшли до кордонів Римської імперії, що простяглися вздовж Дунаю. Римський історик Тацит [История, 3, 5] повідомляє, що римські імператори для захисту своїх кордонів були змушені тримати приблизно поміж сучасними Віднем і Будапештом чотири легіони.

Що стало причиною загибелі скіфської кочової імперії ще й досі залишається дискусійним питанням. Наприклад, Н. А. Гаврилюк [11, С. 307-312] практично зводить його до абсолютизації

негативного впливу антропогенного фактору на природні ресурси. Більш точно – до деградації степових пасовищ у наслідок утримання на них надмірної кількості худоби. Погодитися з такою думкою досить важко. Адже саме буття кочовиків передбачало їх тісний зв'язок з оточуючим середовищем та інтуїтивне регулювання своєї взаємодії з останнім: «Без трави не має худоби, без худоби не має їжі» – констатує монгольське прислів'я [12, С. 20-21]. На нашу думку, до загибелі скіфської держави призвели, по-перше, виснаження економічних ресурсів Лісостепу як складової Великої Скіфії унаслідок їх надмірної експлуатації з боку кочовиків і, по друге, суб'єктивний фактор.

Адже скіфська держава, як усі ранньполітичні об'єднання (і не тільки – згадаємо, наприклад СРСР) була побудована на так званій пірамідальній структурі влади. Тобто кожний сегмент цієї піраміди повторює організацію влади на самій верхівці піраміди. Це призводить до того, що пірамідальна структура влади містить у собі симптоми до самознищення. Адже кожний сегмент має свою систему управління, і відколовшись від «піраміди», може існувати самостійно. Пірамідальна структура влади спроможна існувати лише за наявності харизматичного лідера – згадаємо лише про Олександра Македонського, Чингізхана, Наполеона та інших видатних діячів світової історії.

Однією із таких осіб був скіфський цар Атей, який загинув у битві скіфів з військом Філіпа Македонського у віці понад 90 років [Лукиан Самосатський. Долголвечные, 10]. Зрозуміло, що його наступниками були люди досить похилого віку, про свідчать скіфські царські кургани другої половини IV ст. до н.е., поміж якими не має значних хронологічних розривів. Таким чином, перервалася нить тих, що зміцнювали могутність та єдність Скіфії [13].

Головною ударною силою сарматів були загони їх аристократів, так звані катафрактарії (от др.-греч. *κατάφρακτος* – вкритий панцером). Вони були суціль захищені наборною панцирною зброєю. Така зброя, що складалася з невеликих лусок – головним чином залізних, які, починаючи з нижнього ряду, нашивалася на шкіряний одяг лише за отвори у верхній частині пластини, була відома ще скіфам. Оскільки кожний верхній ряд приблизно на третину перекривав нижній, це дозволяло створити надійний обладунок, який, на відміну від середньовічної рицарської захисної зброї, не обмежував рухів воїна.

Саме у такі панцирі і панцирні штани були зодягнуті й сарматські катафрактарії, інколи захисний панцир мали й їх бойові коні (Рис. 5).

Основною наступальною зброєю катафрактаріїв були довгі списи-піки з вузьким наконечником. За свідченнями сучасників, такою пікою сарматський воїн міг вразити відразу двох супротивників, якщо вони стояли у зімкнутій шерензі у кілька рядів. І це цілком можливо, адже сила удару забезпечувалася швидкістю коня та масою його і масою вершника.

Точна довжина таких пік нам достеменно невідома. А. М. Хазанов [14, С. 49-50] порівняв довжину піки з висотою вершника, що зображені на склепах Пантікапея, і дійшов висновку, що піки досягали у довжину кількох метрів. На його думку, піка за допомогою ременів кріпилася до шиї та крупу коня, а вершник рукою лише спрямовував удар.

Проте багато дослідників вважає, що під час атаки у зімкнутому строю катафрактарії кидали поводи і наносили удар двома руками.

Проти цієї ідеї нещодавно досить обґрунтовано виступив О. В. Симоненко [15]. Він зазначив, що забезпечити успіх атаки на некерованих конях практично неможливо. Тому, за його думкою, вершник управляв конем лівою рукою, а довга піка трималася під мишкою та спрямовувалася правою рукою.

Чим би не закінчилася ця дискусія, ясно одне – сарматські катафрактарії були грізною силою, не дарма римські імператори наймали їх на службу у свою армію.

Щодо сарматських воївниць, то, зрозуміло, користуватися важким обладунком та довгим списом їм було не під силу. Їх головною зброєю був лук. Так, наприклад, у похованні 2б кургану №6 Мечетсайського сарматського могильника, що розташований на березі р. Ілек (лівий приток р. Урал), була похована жінка віком 45–55 років. Її поховальний інвентар складала як типово жіночі речі – намисто, пряслице, бронзове люстерко, бронзова голка, так і зброя – шкіряний сагайдак із 29 стрілами (держакі збереглися на 50 см) з бронзовими вістрями [16, С. 108, Рис. 37]. Не виключено, що степові амазонки використовували також таку просту, але ефективну зброю, як аркан (Рис. 6).¹

¹ Рисунок 5 і 6 були знайдені в Інтернеті: (<http://forum.sarmats.com/showthread.php?t=17>)

Але розповіді і археологічні дані про войовничих дівчат стосуються не тільки савроматських, сарматських, скіфських та інших споріднених з ними племен і народів.

Наприклад, амазонські мотиви присутні у знаменитому Нартському епосі, що склався в осетинському середовищі і розповідає про легендарних предків осетин – нартів [17].

Взагалі, походження осетин як сучасного історичного народу є досить цікавим. На початку I тис. н. е. на теренах степових районів Східної Європи мешкали пізньосарматські племена аланів. У III–IV ст. н. е. вони зазнали нищівних ударів з боку германських племен готів, а потім тюркоязычних гунів. Після цього значна частина аланів відкочувала до передгір'їв Північного Кавказу, де утворилася північнокавказька Аланія. У 1238 р. монголо-татарські орди розпочали її завоювання. Алани відійшли у гори, де змішалися з тубільним населенням. Вони перейняли від них незвичні для людей рівнини навики життя у горах та передали їм свою іранську мову. Щоправда, вона дещо змінилася під впливом мов кавказьких народів [18, С. 91].

У текстах Нартського епосу збереглася розповідь о войовничій дівчині – доньки Даргавсара (її власне ім'я невідомо). Свого часу на аул, де вона жила, напали воїни якогось Бархана, які розгромили селище і знищили усіх його мешканців. Вцілило тільки дівчата, які жили в аулі. Це не зовсім зрозуміло, оскільки дівчата завжди були ласою здобиччю для завойовників. Можливо, це пояснюється менталітетом горців – адже навіть під час кривавої помсти поміж родами дівчата та жінки мали статус недоторканності.

Дівчата, на чолі з донькою Даргавсара, будують склеп, де ховають своїх односельців, після чого подаються до лісу. Тут вони починають оволодівати військовим мистецтвом.

«Стрела и меч знакомы девам стали,
Из лука все без промаха стреляли,
Готовились без устали к сраженью,
Их вдохновляло будущее мщенье» [19, С. 40].

Так у військових вправах пройшов рік, після чого діви у кінній битві розгромили військо Бархана, вбивають його самого, а його голову вішають на склеп своїх родичів.

М. С.Туганов [20, С. 184] зазначав, що ця легенда одна з найкращих світових легенд про амазонок.

Проте не менш поетичним є каракалпакський епос «Кирк киз» («Сорок дівчат»), де розповідається, як багатирка Гулайм і її подруги перемогли ворогів у кривавій січі, коли «від сліпучих стріл ніч ставала осяйною». Дослідниця цих мотивів Л. С.Толстова, вважає, що у них йдеться про окремі дівочі гарнізони. Вони грали роль своєрідного форпосту на віддалених кордонах племені. Як і інші науковці, Л. С.Толстова пов'язує це явище з інститутом вікових класів, коли саме на молодь покладалася охорона своєї землі [21, С.193-195].

Цей висновок дозволяє вважати, що згадуваний Геродотом окремих табір «амазонок» слід розглядати як свідчення на користь існування у савроматів подібних дівочих загонів, що були розташовані поблизу Танаїсу, на порубіжні скіфських і савроматських територій, у яких дівчата могли доказати свою готовність до шлюбу.

Але войовничі діви існували не тільки у середовищі кочовиків.

Як відомо, давньоруський князь Святослав наприкінці свого короткого, але яскравого життя вдерся на Балкани, захопив тогочасну Болгарію, Македонію, але зустрів сильний опір з боку армії візантійського імператора Іоанна Цимісхія. Він був змушений відступити до давньоболгарської фортеці Доростол (сучасне м. Сілістрія). Під її стінами 22 липня 971 р. відбулася битва 20 тис. русичів з 40 тис. візантійців. Воїни Святослава її програли. Як пише візантійський історик Лев Діакон [22], коли ромеї почали збирати трофеї, то виявили серед загиблих воїнів Святослава жінок. Вони мали мечі, списи, луки, бойові ножі та сокири.

Загони озброєних жінок зафіксовані і у інших народів середньовіччя [23]. Ця тема, яку розпочав досліджувати С. М. Росляков, безперечно заслуговує на подальше і глибоке вивчення.

Наприклад, дуже цікавою є й історія африканських амазонок. У XVII ст. на берегах Гвінейської затоки виникає держава Дагомея (її територія приблизно відповідає території сучасної африканської держави Бенін). Охоронцями правителів цієї держави, що існувала до кінця XIX ст., поки її не захопили французькі колонізатори, були спеціальні загони жінок, що майстерно володіли вогнепальною зброєю (Рис. 7).

Не можна не згадати також героїню Вітчизняної війни 1812 р. кавалерист-девицю Надію Дурову.

Під час Великої Вітчизняної війни вже десятки тисяч дівчат та жінок служили в лавах Радянської армії. Причому не тільки у тилових шпиталях та пунктах зв'язку або банно-пральних загонах. Серед них були бойові пілоти, снайпери, санінструктори, що під вогнем витягували на собі поранених з поля бою.

І зараз, в період розвинутої емансипації, все більше жінок служить в українській армії, прикордонних військах, правоохоронних органах. Це нелегка служба, інколи пов'язана з ризиком для життя. Але ця тенденція означає, що традиції давніх амазонок живуть і нині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юань Кэ. Мифы Древнего Китая. – М., 1987. – С. 201-202.
2. Граков Б. Н. ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Пережитки матриархата у сарматов) // ВДИ. – 1947. - № 3.
3. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н. э. – К., 1985. – С. 70.
4. Фиалко Е. Е. Амазонки причерноморских степей // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж, 2011.
5. Махортых С. В. Вооружение «амазонок» степной Скифии // Восточноевропейские древности скифской эпохи. – Воронеж, 2011.
6. Фіалко О. Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині // Археологія. – 2012. - №1.
7. Граков Б. Н. Техника изготовления металлических стрел у скифов и сарматов // Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – Т. 5. - №78. – М., 1930.
8. Черненко Е. В. Скифские лучники. – К., 1981.
9. Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА. – 1973. – Вып. 133.
10. Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их господства в Скифии. – М., 1984.
11. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. – К., 1999.
12. Крадин Н. Н. Империя хунну. – Владивосток, 1996.
13. Мурзин В. Ю., Ролле Р. Гибель Великой Скифии и царь Атей // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н. э. – М., 2000.
14. Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971.
15. Симоненко А. В. Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения // ВДИ. - №1. – 2002.
16. Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке. – М., 1975.
17. Кузнецов В. А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа. – Орджоникидзе, 1980.
18. Исаев М. И. О языках народов СССР. – М., 1978.
19. Нарты. Эпос осетинского народа. – М., 1957.
20. Туганов М. С. Новое в нартском эпосе // Известия Южно-осетинского НИИ. - Вып. I. – 1946.
21. Толстова Л. С. Исторические предания Приаралья. – М., 1964.
22. <http://www.hrono.ru/sobyty/0900sob/0971dorostol.php>.
23. Росляков С. Н. Амазонки в ярости и любви. – Николаев, 2004.

SUMMARY

Question of the essence and the reality of myths about Amazons is considered in the article. Based on written and archaeological sources, the authors concluded that in ancient times and the Middle Ages armed detachments of women and girls really existed.

This is especially typical of nomadic societies in which men spent considerable time in long predatory wars. In these conditions, the protection of basic wealth of nomads - cattle, as well as responsibility for the safety of infants and the elderly members of their families, fell on the shoulders of women. This made the women skilled female warriors who could confidently wield weapons, especially powerful complex bow.

Рис. 1. Бій Геракла с амазонками. Зображення на античній керамічній посудині

Рис. 2. Битва греків з амазонками

Рис. 3. Скіф, що натягує лук.
Зображення на келиху з кургану Куль-Оба

Рис. 4. Степова амазонка

Рис. 5. Сарматський катафрактарій

Рис. 6. Сарматська амазонка, яка накинула аркан на ворога

Рис. 7. Дагомейські амазонки